

XVIII A. LIETUVOS KARO ISTORIJOS TYRIMŲ APŽVALGA

Dr. Valdas Rakutis
(*Vytauto Didžiojo karo muziejus*)

Įvadas

Lietuvos karo istorija XVIII a. buvo glaudžiai susijusi su Lenkijos karalystės ir visos Abiejų Tautų Respublikos karo istorija, todėl pagrindiniai darbai buvo parašyti XIX a. pabaigoje ir XX a. Lenkijoje. Lietuvos istoriografija, nors paskutiniu metu ir pasipildžiusi keletu svarbių darbų, žengia tik pirmuosius žingsnius.

XVIII a. tiek Lenkijos, tiek Lietuvos karo istorijoje nebuvo palankus laikotarpis karybai klestėti. Šiaurės karas Lietuvoje prasidėjo kruvinu vidaus karu, o kariniuose įvykiuose Lietuvos kariuomenė figūruoja kaip pagalbiniai kitų kariuomenių daliniai ar prastai parengtos partizaninio tipo bajorų „partijos“. Nepaisant ambicingų projektų, kuriais turtinga visa pirmoji XVIII a. pusė, realiai kariuomenė tebuvo šešėlis to, kas vyko už artimiausių sienų: tuo metu, kai Rusijoje, Prūsijoje ir Austrijoje augo imperijų galybė, pas mus viešpatavo apatija ir pacifizmas, trumparegiškumas ir paprasčiausias nemokšiškumas. Tik po 1764 m. buvo pradėti pirmieji žingsniai kariuomenės reformavimo, didinimo srityje, tačiau jų spartą jau reguliavo kaimynai ir mažėjančios valstybinės sienos. Tik Ketverių metų seimas trumpam atpalaidavo šiuos gniaužtus, sudarydamas sąlygas krašto karybos raidai, tačiau buvo per mažai laiko, teko patirti vieną pralaimėjimą po kito ir pagaliau 1794 m., po T. Kosciuškos sukilimo, kuris įrodė lenkų ir lietuvių sugebėjimą kovoti, Abiejų Tautų Respublika, o kartu ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nustojo egzistuoti Europos žemėlapyje.

Darbai, skirti visam laikotarpiui. Pagalbiniai mokslai.

Specialiai XVIII a. skirtų darbų tiek Lietuvos, tiek Lenkijos istoriografijoje beveik nėra. Jų vietoje galima paminėti platesnes karo istorijos sintezes. Lietuvos istoriografijai atstovauja S. Dirmanto straipsnis „Lietuvos kariuomenė po 1569 m.“¹, kuriame kiek supaprastinai pateikiami svarbiausi Lietuvos kariuomenės raidos etapai, specifika,

¹ Dirmantas St. Lietuvos kariuomenė po 1569 m.//Tautos praeitis, t. II, kn. 3–4 (7–8). Chicago-Roma, 1967.

tačiau viename straipsnyje pateikti poliublijinio laikotarpio kariuomenės istoriją fiziškai sunku. V. Kauklio diplominis darbas „Lietuvos kariuomenė XVIII a.“ vertingas pasirinkta tematika, tačiau gana paviršutiniškas. Tai studentiškas bandymas, parašytas daugiau naudojantis Lenkijoje rašyta literatūra, o ne šaltiniais. Kiek geriau aprašytas Šiaurės karo ir Ketverių metų seimo laikotarpis. Pirmuoju sintetiniu veikalu reikėtų laikyti Konstantino Gurskio (Konstanty Górski) Lenkijos kariuomenės rūšių istorijai skirtus darbus², nors jie daugiau skirti Lenkijai ir gali būti panaudoti tik specifinėms problemoms tyrinėti. Įdomių faktų ir minčių galima rasti ir jau historiografijos paminklu virtusioje Tadeušo Korzono (Tadeusz Korzon) Lenkijos karų ir karybos istorijoje³. Trumpesnis ir mažiau informatyvus, tačiau prieinamas ne vien karybos istorikams Mariano Kukielio darbas „Lenkijos karybos istorijos apybraiža“⁴. Iki šių dienų svarbiausiu veikalu reikia laikyti jau senokai, 1966 m., Varšuvoje išėjęs Lenkijos karo istorikų parengtą dvitomis veikalas „Lenkijos karybos istorijos apybraiža“⁵, kuriame bendrais bruožais pristatyta ir Abiejų Tautų Respublikos karybos raida XVIII a. Nemažai duomenų galima rasti ir kitoje sintetinio pobūdžio Jano Vimerio (Wimmer) knygoje „Lenkijos pėstininkų istorija“, kurioje puikiai atskleistos pėstininkų raidos tendencijos, kariuomenės proporcijos ir Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės silpnumo priežastys⁶. Šiuo metu yra ruošama nauja ir kur kas solidesnė Lenkijos karo istorijos sintezė.

XVIII a. Lietuvos kariuomenės istorijos šaltiniai susilaukė labai nedaug publikacijų, dažniausiai tik tie, kurie buvo bendri Lietuvai ir Lenkijai, ir tai skirti tik antrajai šimtmečio pusei. Tai eiliniai karo istorijos šaltinių publikacijos tomai „Materiały do dziejów wojskowości“, tapę Lenkijos karo istorijos chrestomatija.

---

² Górski K. Historia artylerii polskiej. Warszawa, 1902; Historia jazdy polskiej. Kraków, 1894; Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893.

³ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów–Warszawa–Kraków, 1923.

⁴ Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Londyn, 1948. Pakartotinai išleista Lenkijoje apie 1992 m.

⁵ Zarys historii wojskowości w Polsce. T. 1–2 Warszawa, 1966.

⁶ Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978.

1. 1697–1764 m. laikotarpis

1697 m. kaip pradinė data pasirinkti atsižvelgiant į Augusto II viešpatavimo pradžią, kuri žymėjo kitos užsienio politikos kryptis ir kitą valstybės raidos politiką. Tai buvo bandymas įvesti Respublikoje absoliutinę karaliaus valdžią sekant Liudviko XIV pavyzdžiu. Tai bene mažiausiai Lietuvos istorikų tyrinėtas laikotarpis, todėl ir karo istorijos tyrinėjimų būta labai nedaug. Ne ką geresnė ir Lenkijos istoriografijos padėtis. Kadangi Lenkija išgyveno politinio nuosmukio laikotarpį, čia buvo maža dėmesio vertų temų, kita vertus, mažokai čia buvo reformų, ypač 1717–1764 m. laikotarpiu, todėl turime vos vieną kitą studiją ir beveik jokios šaltinių publikacijos.

1.1. Šiaurės karas Lietuvoje (1700–1717)

Lietuvos istoriografijai geriausiai atstovauja išeivijos istoriko ir kariškio A. Urbono darbas Didžiojo Šiaurės karo frontas Lietuvoje, leistas išeivijos „Karyje“ 1961–1963(?) metais. Autorius sugebėjo surinkti medžiagą Švedijos archyvuose ir pateikti ją logiškai, nuosekliai ir patraukliai, tačiau nemokslinis „Kario“ pobūdis neleido jam naudoti mokslinio aparato, daryti išnašų, todėl darbu sunku remtis. Šiek tiek informacijos apie Lietuvos kariuomenę Šiaurės karo išvakarėse galima rasti Gintauto Sliesoriūno disertacijos pagrindu parengtoje knygoje „Lietuvos Didžioji kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: Didikų grupuočių kova 1690–1697 m.“⁷

Bene patys geriausi ir išbaigčiausi darbai, skirti Abiejų Tautų Respublikos kariuomenei Šiaurės karo metu, parašyti J. Vimerio. Tai dvi studijos, kurių pirmoji skirta Lenkijos ir Lietuvos kariuomenėms Šiaurės karo išvakarėse⁸, kita, jau monografija, – pačio karo metu⁹. Šiuose darbuose didžiausia dalis tenka Lenkijos kariuomenei, tačiau autorius pateikia tokius duomenis apie Lietuvos kariuomenės dydį ir savybes, kurių nėra jokiam kitame darbe, todėl šie darbai kiekvienam tyrėjui yra privalomi ir reikalingi. Tyrinėtojo žinios iš ankstesnio laikotarpio padeda jam lengvai vartoti terminus, suprasti kai kurias Respublikos kariuomenės savybes, įtraukti karinių veiksmų eigą į ka-

⁷ Sliesoriūnas G. Lietuvos Didžioji kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: Didikų grupuočių kova 1690–1697 m. Vilnius, 2000.

⁸ Wimmer J. Wojsko polskie w przededniu wojny północnej 1699–1702 // Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej, t. I, Warszawa, 1954.

⁹ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700–1717. Warszawa, 1956.

riuomenės, kaip organizmo, gyvenimą.

Tarnogrado konfederacijos ir jos kovų su Saksonijos kariuomene istorijai Lietuvoje nėra jokio straipsnio, o ir Lenkijoje yra viena studija, daugiau atskleidžianti konfederacijos genezę, nei eiga, o karo reikalams skirta palyginus nedaug. 1717 metų reformų genezė yra tyrinėta Michalo Nyčo (Michał Nycz) darbe apie karines išdo reformas 1697–1717 m.¹⁰

1.2. Lietuvos kariuomenė 1717–1763 (Saksų laikai)

Tai bene mažiausiai tyrinėtas laikotarpis tiek Lenkijos, tiek Lietuvos karo istorijoje, nes čia būta mažiausiai dinamikos, nedaug įvykių, tai, be jokios abejonės, nuosmukio metai. Keletas straipsnių skirta bandymams padidinti Respublikos kariuomenę. Tai Jeronimo Kravčako (Hieronim Krawczak) apžvalginis straipsnis, skirtas Augusto III valdymo laikotarpiui 1733-1763 m.¹¹ Lietuvos kariuomenės istorijai ilgą laiką buvo skirti du Mariano J. Lecho straipsniai, vienas – viso laikotarpio svetimšalių autoramentui¹², kitas skirtas tautinio autoramento kavalerijai¹³. Kuklų indėlių yra įdėjęs ir V. Rakutis, lenkų kalba parengęs straipsnį, skirtą LDK artilerijai¹⁴.

2. 1764-1795 m. laikotarpis

XVIII a. II pusė buvo daug turtingesnis įvykiais laikotarpis, kurio metu vyko kariuomenės reformos, kraštą sukrėtė I padalijimo kataklizmas, sprendėsi esminiai valstybės gyvenimo ir gynybos klausimai, todėl ir historiografija nepašyškstėjo šiam laikotarpiui dėmesio. Turime ne tik siaurus skyrelius bendro pobūdžio veikaluose bet ir daugybę specialių monografijų ir straipsnių, skirtų platesniems ar siau-

¹⁰ Nycz M. Geneza reform skarbowo – wojskowych sejmu niemego (Studium z dziejów skarbowo – wojskowych z lat 1697-1717). Poznań, 1938.

¹¹ Krawczak H. Sprawa aukcji wojska na sejmach za panowania Augusta III // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (toliau SMHW), t. VII, cz. 2. Warszawa, 1961.

¹² Autoramentas – kariuomenės dalis, suorganizuota vienodais pagrindais. Svetimšalių autoramento daliniai susidėjo iš kuopų su puskarininkių pareigybėmis, o tautiniame (lenkų) autoramente – vėliavų su draugų pareigybėmis. Lech M. J. Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej, SMHW, t. VII, cz.1. Warszawa, 1961.

¹³ Lech M. J. Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej, tol SMHW, t. VII, cz. 2, Warszawa, 1961.

¹⁴ Rakutis V. Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego 1717–1764 // 2000 m. konferencijos Olštine (Lenkijos Respublika) medžiaga.

resniems karo istorijos laikotarpiams, savų studijų susilaukė ir atskiros karybos istorijos problemos. Stanislovo Augusto laikai sudaro atskirą epochą, yra nemažai darbų, skirtų visam laikotarpiui, todėl juos aptarsime šiame poskyryje, nepradėję nagrinėti atskirų temų.

Bene svarbiausiu darbu apie visą laikotarpį reikia laikyti T. Korzono Lenkijos vidaus reikalų istoriją Stanislovo Augusto Poniačovskio laikais, kuriame nemaža vietos skirta karybai¹⁵.

Didelę paramą šio laikotarpio karo istorijos tyrinėjimams turėjo antrasis kolektyvinio darbo „Abiejų tautų Respublikos karininkai 1777–1794 m. Sąrašai“¹⁶ tomas, skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenei. Čia surinkta išsami informacija apie karininkus, jų tarnybos kelią, biografinius duomenis.

Atskirą grupę sudaro 1765–1795 metais veikusio Jo Karališkos malonybės Varšuvos kadetų korpusui skirti veikalai. Tyrinėjimų sąrašas iš tiesų išpūdingas. Geriausiu laikomas Kamilės Mrozovskos (Kamilla Mrozowska) darbas „Stanislovo Augusto Poniačovskio Riterių mokykla (1765–1794)“¹⁷.

2.1. Čartoriskių reformos (1764–1768) ir Baro konfederacijos kovos (1768–1772)

Čartoriskių reformų laikotarpis ir po jo sekusios Baro konfederacijos kovos buvo prielaidos valstybės I padalijimui arba užgrobimui. Pačios reformos kariuomenę lietė ne taip jau ir daug, tik šiek tiek pakeitė kariuomenės vadovybę, susirūpinta karių algomis, tačiau antrajame reformų etape tikrai būtų sekęs kariuomenės didinimas ir pertvarkymas. Jeigu apie bendrąsias reformas yra rašyta daug, tai Lietuvos kariuomenės reikalai yra aptarti labai paviršutiniškai, ir tai yra suprantama, nes tyrinėjant Lietuvos valstybės istorijos archyve esančią karo komisijos medžiagą daug kur teko būti pirmuoju byla atsivertusiuoju tyrinėtoju. Iki šiol pačiam straipsnio autoriui pavyko parašyti tris straipsnius, skirtus šio laikotarpio LDK kariuomenei:

---

¹⁵ Jorzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794), badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego, t. 3, 4, Kraków; Warszawa, 1897.

¹⁶ Machynia M., Rakutis V. Srzednicki Cz. Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794. Spisy, t. II. Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1999.

¹⁷ Mrzowska K. Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniačovskiego (1765-1794). Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961.

„Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais“¹⁸ ir „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m.“¹⁹.

Baro konfederacijai skirta šiek tiek daugiau literatūros. Didžiausiu darbu laikomas Vladislovo Konopčinskio (Władysław Konopczyński) dvitomis veikalas „Baro konfederacija“²⁰ ir „Žinios apie Baro konfederaciją“²¹. Vėlesnių tyrinėtojų atsiliepimais remiantis, galima teigti, kad nors darbas atliktas didelis, daug kas pateikta netiksliai, ir V. Konopčinskio informaciją dažnai reikia tikrinti ir taisyti, todėl Lenkijoje stengtasi Baro konfederacijos istoriją perrašyti iš naujo. Lietuvos istoriografijoje darbo, skirto Baro konfederacijai, nėra, tačiau Vydas Dolinskas apie politines Baro konfederacijos ypatybes ir kai kurias kovas yra parašęs savo disertacijoje, skirtoje Simonui Kosakovskiui²².

2.3. Pirmasis padalijimas ir 1775–1776 m. reforma. Karo departamento laikai (1776–1788)

Svarbiausia studija šio laikotarpio kariuomenę reikia laikyti Emanuelio Rostvorovskio (Rostworowski) straipsnį „Kariuomenės didinimo reikalas politinės situacijos kontekste prieš Ketverių metų seimą“²³. Darbas išsiskiria plačiu tarptautiniu kontekstu, Respublikos kariuomenės specifika, aptariami reformų projektai ir jų vykdymo problemos. Reikšminga reikėtų įvardinti Leonardo Ratajczyko monografiją „Respublikos militarinės krizės įveikimas prieš Ketverių metų seimo reformas“²⁴.

2.4. Ketverių metų seimas (1788–1792) ir 1792 m. karas

Bene žymiausias Ketverių metų seimo istoriją tyrinėjęs Lietuvos istorikas buvo Adolfas Šapoka, parašęs tik dalinai publikuo-

¹⁸Rakutis V. Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais. Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997.

¹⁹Rakutis V. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m.// Karo archyvas, Nr. XV. Vilnius, 1998.

²⁰ Konopczyński W. Konfederacja Barska, t. 1–2, 1936.

²¹ Konopczyński W. Wiadomości o konfederacji Barskiej. Poznań, 1843.

²² Dolinskas V.

²³ Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. Warszawa, 1978.

²⁴ Ratajczyk L. Przewyciężenie kryzysu militarnego Rzeczypospolitej przed reformami Sejmu Czteroletniego 1788–1792. Warszawa, 1975.

tą²⁵ darbą „Lietuva reformų seimo metu“²⁶. Pagrindinis šio darbo tikslas – atskleisti LDK kaip Respublikos tam tikros sudedamosios dalies, savitumą, Lietuvos valstybinę organizaciją ir savarankiškumo tradicijas, kurių pagrindą ir sudarė kariuomenė. Tiesa, A. Šapoka nebuvo susipažinęs su Karo komisijos dokumentais, pasitenkino publikuotų šaltinių ir seimelių instrukcijų tyrimu, bet ir taip jam pavyko užčiuopti ne vieną tendenciją, reikšmingų faktų. Didelę reikšmę turi asmenybių įvertinimas. Aptariant specifines kariuomenės problemas, žinoma, pasitaikė niekuo nepagrįstų apibendrinimų, stereotipų kartojimo, reiškinių supaprastinimo. Istorikas neįvertino 1764–1768, 1775–1776 m. kariuomenės reformų, nematė skirtumo tarp Saksų ir Stanislovo Augusto valdymo laikotarpių.

Ypatingą vietą Lietuvos istoriografijoje, tiriant Ketverių metų seimo kariuomenės istoriją, užima Henriko Valmonto straipsnis, kuriame plačiai panaudota Lietuvos valstybės istorijos archyvo medžiaga. Straipsnyje analizuoti kariuomenės didinimo klausimai, ieškota priežasčių, trukdžiusių sukurti 100 000 kariuomenę. Tenka tik apgailėstauti, kad šis istorikas negalėjo tęsti pradėto darbo, nes pagal parašus archyvinėse bylose, buvo sukaupęs medžiagos kur kas išsamesniam darbui.

Lenkijos istoriografija karinėms Ketverių metų seimo reformoms skyrė ypatingą dėmesį. Beveik kiekviena Ketverių metų seimo, kariuomenės problema susilaukė gausių publikacijų²⁷, kuriose susiformavo stereotipai ir jų opozicija. Visų pirma tai pasakytina apie tarptautinę Respublikos padėtį. Visuose šiuose darbuose, remiantis kiekybinėmis, o kartais ir kokybinėmis charakteristikomis, svarstytas kariuomenės potencialo klausimas. Nepaisant tų pačių šaltinių, įvairūs tyrinėtojai laikėsi dviejų diametraliai skirtingų pozicijų: pesimistų, kuriems pradžią davė Valerianas Kalinka (Walerian Kalinka)²⁸, ir optimistų – amžininkų ir vėlesnių tyrinėtojų, pradedant Tadeušu Korzonu (Tadeusz Korzon)²⁹. Pesimistai manė, kad Ketverių metų

²⁵ Šapoka A. Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu // *Senovė*, t. 2, Kaunas, 1936.

²⁶ Šapoka A. Lietuva Reformų seimo metu. Nepublikuota daktarinė disertacija. MAB RS, F 233–117.

²⁷ Publikacijos pateiktos literatūros sąrašė.

²⁸ Kalinka W. *Sejm Czteroletni*. Pirmasis leidimas 1879, naudotasi Warszawa, 1991 leidimu.

²⁹ Korzon T. *Wewnętrzne dzieje Polski za panowaniem Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1794)*. *Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*. T. III-IV, Kraków–Warszawa, 1897; *To paties: Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, Lwów–Warszawa–Kraków*, 1923. T. III.

seimo reformos, sąjunga su Prūsija buvo pasmerkta iš karto, o kariuomenė, kad ir padidinta, buvo maža ir silpna. Optimistų mažuma manė, kad turimo potencialo užteko, reikėjo tik tinkamai jį panaudoti. Visai šiai diskusijai trūko gilesnės analizės, nuodugnaus kariuomenės archyvo studijavimo, kuri pradėjo Adamas Volanskis (Wolański), pratęsė Emanuelis Rostvorovskis (Rostworowski), Leonardas Ratajczyk (Ratajczyk), šiek tiek Jeržis Lojekas (Jerzy Łojek) ir kiti tyrinėtojai, kuriuos ir norėtusi atskirai aptarti. A. Volanskio „Lenkijos-Rusijos karas 1792 m.“³⁰ yra unikalus, labai skrupulingas darbas, kuriame išnagrinėta daug ne tik paties karo, bet ir kariuomenės problemų. Šis istorikas pakankamai tiksliai įvertino kiekybinius Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių rodiklius, pateikė savąjį kokybinį kariuomenės įvertinimą, apibūdino kai kuriuos vadus ir institucijas. Didelė dalis darbe panaudotų dokumentų žuvo pačioje I pasaulinio karo pabaigoje, todėl šią studiją galima naudoti kaip šaltinį³¹. Struktūriniu požiūriu darbas svarbus ir tuo, kad jį sudaro du tomai, kurių pirmasis skirtas Lenkijos Karalystės, o antrasis Lietuvos kampanijoms. Tai autoriui leido išsiginčyti Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių specifiką. Darbas per ištisus šimtą metų mažai tepaseno. Žiūrint iš šios dienos pozicijų, prastokos schemos ir trūksta žemėlapių, tačiau, tiesą sakant, vargu ar būtų galima ką nors iš esmės pridėti neturint naujų šaltinių. Galima tik polemizuoti, ar buvo teisus A. Volanskis, vienpusiškai palaikydamas „sveikąją“ reformatorių pusę, kuri ryžosi per trumpą laiką „pasivyti“ labai toli pažengusias valstybes. Galbūt per daug buvo ieškoma prarastų šansų spėliojant, kas būtų, jeigu būtų, bet tyrinėjant tokį karą, tai neišvengiama blogybė: kitaip sunku būtų įvertinti priimtus sprendimus.

Tarpukario Lenkijoje mūsų tematika domėtasi mažiau, pasirodė tik vienas kitas sintetinio pobūdžio veikalas, straipsniai pusiau populiaruose leidiniuose. Išskirti reikėtų Jano Gergelevičiaus (Giergelewicz) darbus, skirtus inžinierių korpusams³² ir Pranciškaus Giedroico (Franciszek Giedroyc), skirtą sveikatos tarnybai³³, taip pat ke-

³⁰ Wolanski A. Wojna polsko-rosyjska 1792 r. Pirmasis leidimas, dar su Soplicos slapyvardžiu, išėjo 1905 m. Krokuvoje (T. I. Kampania Koronna) ir 1922 m. Poznanėje (T. II. Kampania Litewska). Darbe naudotasi naujausiu leidimu Warszawa, 1996.

³¹ Kaip pavyko nustatyti, dauguma tariamai žuvusių dokumentų, buvusių nuorašais, išliko Lietuvos Karo komisijos fonde Senųjų aktų fondų grupėje Lietuvos valstybės istorijos archyve.

³² Daugiausiai naudotasi: Giergielewicz J. Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta. Warszawa, 1933.

³³ Giedroć F. Służba zdrowia w dawnym Wojsku Polskim. Warszawa, 1927.

letą biografijų, paskelbtų „Lenkijos biografiniame žodyne“ ir atskirais straipsniais³⁴, visi jie atskleidė siaurų kariuomenės reformavimo sričių padėtį, surinko daugiau biografinių žinių. Iš jaunesnės kartos atskiro paminėjimo verti Emanuelio Rostworovskio (Emmanuel Rostworowski) darbai, pasižymintys požiūrių naujumu, nepaprasta erudicija, probleminiu dėstymu ir minties laisvumu³⁵.

Svarbiausia istoriografine pozicija, analizuojant kariuomenės būklę, reikėtų laikyti Leonardo Ratajczyko (Ratajczyk) straipsnius ir iš jų padarytą studiją „Respublikos kariuomenė ir gynybos sistema 1788–1792 m“³⁶. Darbe buvo panaudota daug šaltinių, susipažinta su visais svarbiausiais archyvais, kartu ir LDK Karo komisijos dokumentais, saugomais Lietuvos valstybės istorijos archyve. Autorius, ko gero, ėmėsi per daug sunkaus uždavinio, norėdamas viename darbe sudėti ir naujus tyrinėjimus, ir sintetinį apibendrinimą, realiai nesugebėdamas padaryti nei vieno, nei kito. Savo darbe jis per daug pasikloviė autoritetais, vengė drąsesnių pasisakymų, per daug izoliavosi nuo politinių įvykių, neįjutė visuomeninio gyvenimo pulso, ir tai daro knygą perdėm akademišką blogąja prasme. Yra priekaištų ir darbo metodikai. Fiziškai negalėdamas įvertinti visos faktinės informacijos, L. Ratajczykas pateikė momentinius rezultatus pasirinktuose chronologiniuose taškuose. Tokiu metodu suformuotas vaizdas netinkamas platesniems apibendrinimams, o juos darant pateikiamos nepakankamai pamatuotos išvados.

Kšištofas Baueris (Krzysztof Bauer) parašė 1792 metų karo sintezę, tačiau dėl mažos darbo apimties pasiekė paviršutiniškų rezultatų. Tik vienas kitas sakinyš pasakė ką nors nauja, darbe nesugebėta pralenkti A. Volanskį³⁷.

Jeržis Lojekas (Jerzy Łojek) garsus netradiciniais požiūriais į XVIII a. II pusės politinius ir visuomeninius įvykius. Jo argumentai

³⁴ Buniewiczówna J. Fryderyk Wilhelm von Cronemann, generał major artylerii Wielkiego Księstwa Litewskiego (1739-1799).//Przegląd arttyleryjski. R. 1937.

³⁵ Rostworowski E.Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej (1784–1793). Atskiras spaudas Jogailos bibliotekoje Krokuvoje; To paties Ostatni król Rzeczypospolitej, geneza i upadek Konstytucji 3 Maja. Warszawa, 1966; To paties Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem Czteroletnim. Warszawa, 1957; To paties Sprawa milicji mieszczańskiej w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego // Przegląd Historyczny R. 1955. s. 561–584; To paties Sprawa zaplecza przemysłowego dla armii na sejmie Czteroletnim//Kwartalnik Historyczny R. 1956. Nr. 4–5, s. 44–63; To paties Z dziejów genezy targowicy – Sprawa kawalerji narodowej w dobie Sejmu Czteroletniego // Przegląd Historyczny R. 1954. s. 14–35.

³⁶ Ratajczyk L.Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792. Warszawa, 1975.

³⁷ Bauer K.Wojna w obronie konstytucji 3 maja i niepodległości Rzeczypospolitej.

dažnai pasirodo nepakankamai pagrįsti, išvados per daug kategoriškos, tačiau tokio pobūdžio knygos ir straipsniai neleidžia užmigti autoritetų pavėsyje, verčia iš naujo tikrinti, atrodytų, aiškius dalykus ir tokiu būdu stumia mokslą į priekį³⁸. J. Lojekas ieškojo argumentų tezei, kad 1792 m. karą Respublika galėjo laimėti ir su turimu potencialu. Toks bandymas sudarė atsvarą V. Kalinkos mokyklai, kuriai visi bandymai kovoti prieš Rusijos įtaką atrodė pasmerkti. Norėdamas argumentuoti savo tezę, J. Lojekas atliko optimistinę Respublikos kariuomenės ir jos galimybių analizę.

Su S. Žychlińskiego darbu, skirtu Ketverių metų seimo reforms³⁹, teko susipažinti fragmentiškai. Sprendžiant iš pabaigos, plano ir literatūros sąrašo, tai Respublikos kariuomenei skirtas darbas, paremtas literatūra ir skelbtais šaltiniais, susistemintais iki šiol žinomus dalykus.

2.5. Torgovicos konfederacijos ir Gardino seimo laikai (1792–1794). T. Kosciuškos sukilimas ir Lietuvos kariuomenės likvidavimas (1794–1795)

Toks šio poskyrio temos formulavimas gal kiek glumina skaitytoją, glausdamas kelis tarsi skirtingus laikotarpius, tačiau dauguma tyrinėtojų, siekdami apžvelgti T. Kosciuškos sukilimo genezę, studijuoja 1792–1794 m. įvykius, buvusius iki sukilimo pradžios. Lietuvos istoriografijoje pagrindiniu tyrinėtoju reikia įvardyti neseniai mirusį Rimantą Jasą, kuris parašė keletą straipsnių Lietuviškajai tarybinei enciklopedijai, paskelbė kelis straipsnius, tačiau pagrindinio savo veikalo – Kosciuškos sukilimui Lietuvoje skirtos knygos taip ir neparasė, surinkta medžiaga ir kai kurios pradėtos dalys tebelaukia savo tyrinėtojo Mokslų akademijos bibliotekos rankraštyne.

Lenkijos istoriografija šiam laikotarpiui skyrė per šimtą mokslinių pozicijų, yra atskirai tirta ir aprašyta Janušo Vojtasiko (Janusz Wojtasik) straipsnyje „Kosciuškos sukilimo istoriografija“, įdėtame tam pačiam sukilimui skirtoje sintezėje⁴⁰. Čia aptarsime tuos darbus, kurie skirti tik Lietuvos įvykiams.

³⁸ Łojek J. Armia sejmą Czteroletniego // Wokół sporów i polemik. Lublin, 1979.

³⁹ Żychliński S. Reforma wojskowa na sejmie czteroletnim. Szczecin, 1992.

⁴⁰ Wojtasik J. Historiografia powstania kościuszkowskiego//Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne. T. I, Warszawa, 1994.

Jau iki I pasaulinio karo pasirodė nemažai leidinių, skirtų sukilimui Lietuvoje. Pradžioje tai buvo biografinio pobūdžio darbai, parašyti iš tam tikros asmeninės korespondencijos ar tuo metu tyrinėtoji prieinamos archyvinio fondo dalies. Sukilimo genezei atskleisti buvo parašyta Mariano Dubeckio (Dubiecki) knyga apie LDK stovyklininką Karolį Prozorą⁴¹, vieną aktyviausių Lietuvos sukilimo veikėjų. Svarbių faktų galima rasti Vladislovo Smolensko (Władysław Smoleński) „Targowicos konfederacijoje“⁴².

1917 m. buvo švenčiamos 100-tosios T. Kosciuškos mirimo metinės. Ta proga pasirodė bent 200 straipsnių, tarp jų keletas labai svarbių darbų, paminėtinas Henriko Moscickio darbas „Generolas Jasinski ir Kosciuškos sukilimas“⁴³, tapęs gausių T. Kosciuškos sukilimui skirtų darbų, kuriuose būtų gilinamasi į Lietuvos reikalus, pagrindu. Tuo pačiu metu prasidėjo garsioji diskusija apie T. Kosciuškos vaidmenį sukilime, kuri pastūmėjo Lenkijos istorikus labiau domėtis 1794 m. įvykiais. Kariniams reikalams tyrinėti daug padėjo Vaclavo Tokažo (Wacław Tokarz) darbai, pasiūlę išstobulintą šio sukilimo tyrinėjimo metodiką, kurios pagrindu susikūrė visa tyrinėtojų mokykla. Lietuvos įvykiams iš jų daugiausiai dėmesio skyrė Leonidas Žytkovičius (Żytkowicz), kuris parašė keletą mūsų tematikai aktualių darbų: „Lietuva ir Karalystė 1794 m.“, „Repnino valdžia Lietuvoje 1794–97 metais“, „LDK išdo santykiai Kosciuškos sukilimo laikotarpiu“ ir „Apie Jasinski santykius su Targowicos konfederacija“⁴⁴. Inžinierių korpuso veiksmams, taip pat ir LDK, savo tyrinėjimus skyrė Janas Gergelevičius (Giergielewicz)⁴⁵, atskirą darbą yra pateikęs ir Janušas Ivaškevičius (Janusz Iwaszkiewicz)⁴⁶.

---

⁴¹ Dubiecki M. Karol Prozor, obożny w W. Ks. Litewskim. Przyczynek do dziejów powstania kościuszkowskiego. Kraków, 1897.

⁴² Smoleński W. Konfederacja targowicka. Kraków, 1903.

⁴³ Moscicki H. Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie. Warszawa, 1917.

⁴⁴ Żytkowicz L. Litwa i Korona w r. 1794 // Ateneum Wileńskie, 1937, R. XII; To paties: Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797, Wilno, 1938; to paties: Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji kościuszkowskiej // Ateneum Wileńskie, 1935, R. X, s. 97–160; To paties: Ze stosunków Jasińskiego z konfederacją targowicką // Ateneum Wileńskie, 1938, R. XIII.

⁴⁵ Giergielewicz J. Zarys historii korpusu inżynierów w epoce Stanisława Augusta. Warszawa, 1933; To paties Organizacja wojsk technicznych w powstaniu kościuszkowskim // Przegląd Historyczno-Wojskowy, 1930, t. III, s. 127–144.

⁴⁶ Przyczyńki do powstania kościuszkowskiego na Litwie // Ateneum Wileńskie, 1923, R. I, nr. 1.

Po II pasaulinio karo Lenkijos historiografiją buvo prislėgusi Stalino ideologijos girnapsė, todėl objektyvūs darbai pasirodyti negalėjo, pavyko išleisti tik II Kosciuškos sukilimo aktų tomą, rengtą karo metais. Po 1756 metų Kosciuškos sukilimo tematikos ėmėsi Stanislavas Herbstas (Stanisław Herbst), suteikęs šio laikotarpio tyrimams naują kokybinį postūmį. Nors Herbsto darbai nebuvo skirti Lietuvos tematikai, šio darbo ėmėsi jo mokiniai, kurie buvo rengiami specialiaame seminare. Vienas iš jų – Zdzisław Sulekas (Zdzisław Sułek) išleido knygą „Jokūbo Jasinskio sąmokslas“⁴⁷, skirtą pasirengimo sukilimui Lietuvoje istorijai. Joje gilinamasi tiek į Targovicos konfederacijos politikos kariuomenės atžvilgiu problemas, tiek į sukilimo organizavimą ir karininkų dalyvavimą rengiant sukilimą. Šio darbo privalumas – Karo komisijos fondo iš Lietuvos valstybės istorijos archyvo ir kitų šaltinių naudojimas, leidęs naujai pažvelgti į Lietuvos sukilimo genezę ir veikiančius asmenis. 1957–1967 pasirodė keletas dokumentų publikacijų, turėjusių įtakos naujiems darbams, skirtiems Lietuvos įvykiams, atsirasti. Tai Jano Dihmo parengti J. U. Nemcevičiaus (Niemcewicz)⁴⁸ J. Koveckio (Kowecki) parengti A. Trembickio (Trębicki)⁴⁹ atsiminimai, Z. Suleko parengti Slaptosios Vilniaus deputacijos 1794 m. protokolai⁵⁰.

Lenkijos karo istorikai, siekdami kuo išsamiau apibūdinti visą sukilimo eigą ir įvairias problemas, suvokė netolygiai mažiau ištirtą LDK sukilimą, todėl paskutinį dešimtmetį Herbsto mokiniai Tadeušas Ravskis (Tadeusz Rawski), Veslavas Majeviskis (Wiesław Majewski) ir kiti sukilimui Lietuvos teritorijoje skyrė vis daugiau dėmesio. Lenkijos karo istorijos instituto tritomis veikalas „Kosciuškos sukilimas. Militarinė istorija“⁵¹, sudarytas T. Ravskio ir skirtas 200-osioms sukilimo metinėms, yra šios temos tyrinėtoji pagrindinė knyga. Nors kariniams aspektams skirti tik pirmieji du tomai, darbas parašytas profesionaliai, tinkamai atstovaujant Lietuvos reikalams ir išlaikant retą lenkų istorikų darbams Lenkijos–Lietuvos paritetą, yra puikios schemos. Tai, ži-

⁴⁷ Sułek Z. Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego.

⁴⁸ Julian Ursin Niemcewicz. Pamiętniki czasów moich, t. 1–2. Pierwsze wydanie według obszerniejszej wersji rękopismnej. Tekst opracował i wstępem poprzedził Jan Dihm. Warszawa, 1957.

⁴⁹ Antoni Trębicki. Opisanie sejmu ekstraordinaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnia. O rewolucji roku 1794. Opracował, wstępem poprzedził J. Kowecki. Warszawa, 1967.

⁵⁰ Sułek Z. Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794, cz. I, II, //Studia i Materiały do historii wojskowości, t. XII, cz. I, II, Warszawa, 1967.

⁵¹ Powstanie Kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne, t. 1, Warszawa, 1994, t. 2.

noma, ne paskutinis žodis T. Kosciuškos sukilimo istoriografijoje, bet tinkamas XIX–XX a. darbų apibendrinimas.

Rusijos istoriografija daugiau publikavo šaltinius, nei ėmėsi sintetinių darbų, be to, ir paskutiniųjų metų publikacijos nėra žinomos, todėl šioje apžvalgoje nebus analizuojamos.

3. Neiširtos temos

Apžvelgę istoriografijos tyrimus, galime pastebėti, kad didžiausią problemą kelia tie laikotarpiai ir tos temos, kurių archyvai nėra lokalizuoti vienoje vietoje kompaktiškais fondais arba tie fondai nėra pakankamai lengvai prieinami tyrinėtojams.

Šiaurės karo laikotarpis, kurio dokumentų fondų beveik nėra archyvuose, vos pavieniai ir ne patys svarbiausi dokumentai. Gali būti, kad jų niekas ir nevedė, veikiant nereguliaraus pobūdžio lietuviškiesiems daliniams. Čia daugiau gali padėti Švedijos ir Rusijos archyvai. Reikėtų darbų šiomis temomis:

1. Lietuviškieji daliniai Šiaurės karo metu (1700–1709).

2. Lietuvos kariuomenės atkūrimas ir padidėjimas nuo Poltavos mūšio 1709 m. iki nuolatinės kariuomenės atsiradimo 1717 m.

Vertėtų naujai perrašyti darbą, kurio ėmėsi A. Urbonas „Didžiojo Šiaurės karo frontas Lietuvoje“, įtraukiant mokslinį aparatą ir naudojant daugiau naujausios literatūros. Vertėtų sužinoti, ar nėra išlikusio A. Urbono archyvo, kuris palengvintų šį darbą. Reikėtų parašyti bendrąją Šiaurės karo istoriją, daugiau dėmesio skiriant Lietuvos ir aplinkinio regiono istorijai, mažiau dėmesio skiriant Danijos ir Rusijos kampanijoms bei įvykiams po 1709 m.

1717–1764 m. laikotarpis yra iširtas geriau, tai ir padaryti lengviau, nes tokį ilgą laiką nesikeitė kariuomenės sistema. Tyrimų reikalauja karininkų korpusas. Didelį apibendrinantį darbą, kuriame būtų atskleista karininkų karjera, būtų galima parašyti tik po daug darbo reikalaujančių tyrimų, naudojant valdovo suteiktų patentų medžiagą ir kitas priemones, panaudotas Česlovo Šrednickio (Czesław Szrednicki) grupės darbe „Abiejų Tautų Respublikos karininkai. Sąrašai“⁵², tačiau pirmiausia reikia tiksliai nustatyti, kuriose Lietuvos Metrikos aktuose ši medžiaga. Reikėtų kelių darbų, skirtų reformų projektams, etmonų veiklai ir Lietuvos teritorijoje vykusiams kariuomenės veiksmams ar su jais susijusiems įvykiams: 1733–1737 m. Len-

⁵²Zr. Išnašą.

kijos įpėdinystės karui, Septynerių metų karui ir jų ryšiams su Lietuva, 1763–1764 m. tarpuvaldžio kovoms. Žinant, kad yra išlikęs kunigaikščių Radvilų archyvas, būtų galima parašyti kapitalinį darbą apie Radvilų miliciją XVIII a.

1764–1773 m. laikotarpis yra aktyviau tyrinėjamas mano ir artimiausiu metu turėtų pasipildyti straipsniais ar net knyga Lietuvos kariuomenė Čartoriskių reformų metu 1764–1768 m., savojo tyrinėtojo laukia kompaktiški fondai Varšuvoje esančiame Vyriausiam senųjų aktų archyve (AGAD). Reikėtų ištirti ir karininkų korpusą. Vis dar neturime vientiso darbo apie Baro konfederaciją, todėl reikėtų parašyti visapusišką knygą, kurioje būtų kalbama apie karo reikalus.

1775–1776 m. kariuomenės reformos dar nėra pakankamai ištirta problema, nors ir pajudinta mano magistro darbe „Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės reforma 1764–1788 m.“ Jas galima tirti atskirai, tačiau geresnis būtų darbas, skirtas Lietuvos kariuomenei nuo Baro konfederacijos iki Ketverių metų seimo, tada būtų galima apimti daugiau problemų ir išsamiau jas aprašyti, nes nėra tikslinga atskirai tirti 1776–1788 metų laikotarpį, kurio metu didelių pokyčių nevyko. Taip pat verta versti į lietuvių kalbą L. Ratajėkyo knygą „Militarinės krizės įveikimas prieš Ketverių metų seimo reformas“.

Ketverių metų seimo laikotarpis šiuo metu santykinai gerai ištirtas, trūksta tik kariuomenės ryšių su visuomene. 1792 m. karą šiuo metu tyrinėti netikslinga, geriau išversti į lietuvių kalbą A. Volanskio knygą „Lenkijos–Rusijos karas 1792 m.“ Praverstų XVIII a. II pusės karinių įvykių schemų iš žemėlapių atlasas.

1792–1794 m. laikotarpiui reikėtų keletu straipsnių. Tyrinėtojo laukia Lietuvos generalinės konfederacijos politika kariuomenės atžvilgiu 1792–1794 m., gegužės 3 d. konstitucijos šalininkų veikla kariuomenėje prieš Kosciuškos sukilimą ar bendro pobūdžio darbas, skirtas LDK kariuomenės istorijai nuo 1792 m. karo iki 1794 m. Kosciuškos sukilimo.

Kosciuškos sukilimui reikėtų vienos geros studijos, kurią pradėjo R. Jاسas, skirtos 1794 m. T. Kosciuškos sukilimui Lietuvoje, jo militariniams aspektams.

IŠVADOS

Lietuvos karo istorija XVIII a. yra ištirta labai netolygiai. Jeigu amžiaus pabaiga turi keletą gerų studijų, puikų Lenkijos istoriografijos kontekstą ir parengtus tyrinėtojus, tai amžiaus pradžia ir vidurys neturi nei vieno, nei kito. Didelis dėmesys turi būti skirtas pagalbinės medžiagos rengimui, privačių archyvų tyrimams, taip pat reikia daugiau visuotinės istorijos darbų, apibūdinančių situaciją Lietuvos ir Lenkijos kaimynystėje, ypač svarbūs palyginamieji tyrimai. Taip pat perspektyviai atrodo bandymai gilintis į socialinius Abiejų Tautų Respublikos santykius, ieškoti valstybės ir kariuomenės silpnumo šaknų vidiniuose Respublikos partijų ir grupuočių santykiuose bei užsienio valstybių politikoje. XVIII a. tyrinėtojai turi palaikyti artimus kontaktus su Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos tyrinėtojais, nes tyrimo objektas yra iš esmės ta pati kariuomenė ir ta pati karyba.

Įteikta 2002-09-03

RÉSUMÉ

Revue des recherches sur l'histoire militaire de la Lituanie au XVIIIe siècle

Dr. Valdas Rakutis

Musée de la Guerre Vytautas le Grand

L'histoire militaire de la Lituanie au XVIIIe siècle est étudiée de façon très irrégulière. Si la fin du siècle a plusieurs bonnes études, un bon contexte historiographique polonais et des chercheurs formés, le début et le milieu du siècle n'ont ni l'un, ni l'autre. Une grande attention doit être portée à l'organisation de sources auxiliaires et aux études des archives privées, il faut aussi plus de travaux sur l'histoire universelle, caractérisant la situation dans le voisinage polono-lituanien, les études comparatives sont très importantes. Les tentatives d'approfondir les relations sociales de la République des Deux Peuples et de rechercher les racines de l'affaiblissement de l'Etat et de l'armée dans les relations internes des groupes et des partis de la République ainsi que dans la politique des Etats étrangers semblent aussi avoir des perspectives. Les chercheurs du XVIIIe siècle doivent maintenir des contacts étroits avec les chercheurs polonais, biélorusses et ukrainiens, car l'objet d'étude est en fait la même armée et le même art de la guerre.